

УДК 94(477) "19":271,4(477)

І. П. Рудянин –

*асистент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

Участь греко-католицьких священників у кооперативному русі на території Східної Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст.

*Роботу виконано на кафедрі археології, давньої
та середньовічної історії України ВНУ ім. Лесі Українки*

Стаття висвітлює роль греко-католицьких священників у становленні та розвитку на території Східної Галичини кооперативного руху в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Східна Галичина, греко-католицьке духовенство, священник, кооперативний рух, "Сільський Господар".

Рудянин И. П. Участие греко-католических священников в становлении и развитии на территории Восточной Галичины кооперативного движения во второй половине XIX – начале XX в. Стаття раскрывает роль греко-католических священников в становлении и развитии кооперативного движения на территории Восточной Галичины во второй половине XIX – начале XX века.

Ключевые слова: Восточная Галичина, греко-католическое духовенство, священник, кооперативное движение, "Сельский господарь".

Rudyanyv I. P. The Role of Greek-Catholic Clergy in Co-operative Motion on Territory of East Galychina in Second Part of XIX – on the Beginning of XX Century. The article lights up the role of greek-catholic priests in becoming and development on territory of East Galychina of co-operative motion in second part of XIX – on the beginning of XX century.

Key words: East Galychina greek-catholic clergy, priest, co-operation, "Silskyj Gospodar".

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із найважливіших завдань, що постали перед галицькою суспільністю після скасування панщини, стало відновлення зруйнованої кріпосною системою економічної структури краю. Розпочався активний пошук нової стратегії економічного розвитку, у процесі якого територія Східної Галичини вкрилася мережею господарсько-економічних товариств, більшість яких спиралася у своїй роботі на кооперативні принципи. Особливістю українського кооперативного руху, що зародився у тяжких суспільно-політичних та економічних умовах було його спрямування на покращення тогочасних умов існування українського населення, та орієнтація на власні сили, а не на допомогу держави. Розкриваючи причини його виникнення, та акцентуючи увагу на національному забарвленні відомий дослідник української кооперації Ілля Витанович відзначив, що "...де панує національна боротьба..., кооперативний рух виникаючи з причин економічних і соціальних, з природи річи має і мусить мати характер національної боротьби за самостійне національне існування" [1, 9]. Цими словами автор намагався підкреслити, наскільки важливим етапом є будівництво підвалин національної економіки та господарства, що в кінцевому результаті приведе до створення самостійної, незалежної держави. Для досягнення цієї мети, зазначає він, народу потрібно зорганізуватися в культурно-просвітні та економічні інституції. Коли союз між ними буде достатньо міцним і всі вони зрозуміють потребу національного єднання, тоді "наш нарід прибере форму нації" [1, 9].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вивчаючи питання становлення та розвитку кооперативного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст., важливо відзначити той факт, що одна із головних ролей у процесі його становлення належала галицькому греко-католицькому духовенству. Одним із його представників був Степан Качала – парох Збараського повіту, що у Тернопільській області, один із засновників товариства "Просвіта". Він одним із перших звернув увагу на потребу соціального захисту населення, закликав до боротьби з пияцтвом та безгосподарністю. За його ініціативи по селах були створені товариства тверезості. Однією із заслуг С. Качали у розвитку української кооперації є його участь у

роботі кредитного кооперативу “Народної торгівлі”. При читальні товариства “Просвіта” у Збаражі він організував кредитну спілку “Надія” [2, 77–78].

Ще одним представником греко-католицького духовенства, що брав активну участь у поширенні на території Східної Галичини кооперативних ідей, був парох села Струсова, що на Терехівщині, Теодор Цегельський. За його сприяння, у 1899 р. у Струсові та в сусідніх селах, при читальнях були засновані каси ощадності та споживчі товариства. У 1904 р. він засновує повітовий кредитний кооператив “Поміч”, а в 1915 р., повернувшись із заслання з Австрії до Галичини, Т. Цегельський очолює філію “Сільського господаря” [3, 119].

Ведучи мову про кооперативний рух на території Галичини, не можна оминати увагою ще одного греко-католицького священика – Данила Танякевича (1842–1906), якому належить чимала роль у піднесенні національно-господарського життя галичан. За його участі та суттєвої підтримки у галицьких гімназіях створювалися підпільні гуртки, які завдяки своїй культурно-просвітницькій діяльності заохочували молодь трудитися на благо власного народу. Одним із напрямів господарської діяльності Данила Танякевича був розвиток і поширення на території Східної Галичини кредитних кооперативів “Дністра”, “Надії” та “Труда” [2, 79–80].

Досліджуючи проблему поширення кооперативних принципів на західноукраїнських землях у зазначений період, варто розглянути суспільно-політичні умови, у яких зароджувався, розвивався та поширювався український національний кооперативний рух. Для цього нам варто ознайомитися із працею Данила Танякевича “Самоубійство! Страшні skutki нашого народно-економічного запущення”, що розміщена у церковній газеті “Руський Сіон”. У ній автор із сумом розповідає про тяжке політичне та господарсько-економічне становище українців у складі Австрійської держави. За його словами, політики у парламенті настільки зайняті внутрішніми міжусобицями, що на розгляд регіональних питань у них практично не має часу. А коли врешті це трапляється, вони намагаються використати цю можливість максимально корисно для себе. Виступаючи проти такого способу управляти країною і переконуючи українців у власній національній ідентичності, Данило Танякевич задає ряд запитань, одночасно ж відповідаючи на них: “Як можна говорити о немочи народній..., коли нас, Русинів у самій Галичині 2,5 мільйони? Як можна говорити про неспроможність інтелектуальну, коли народ наш надзвичайні таланти виказує?”. З прикрістю він констатує, що відповідь на це складне питання треба шукати серед нас [13, 514–523].

У 60–80-х роках XIX ст. серед сподвижників українського кооперативного руху все більше поширюється ідея гуртової самопомоги. Серед її численних прихильників можна відзначити вже відомих нам о. Д. Танякевича, о. С. Качалу – одного із засновників кредитної каси “Надія”, о. Б. Сілецького – засновника так званих “кас Сілецького”, о. Л. Джулинського, який у своїх у своїх викладах розвивав ідею створення громадських крамниць та отців Кобринських із Мишина, що зуміли створити у себе на Коломийщині зразковий округ громадської самопомоги [6 110].

Ще одним сподвижником та будівничим українського кооперативного руху був о. Іван Наумович. Окрім виконання своїх безпосередніх обов’язків пароха, значну увагу він приділяв поширенню ідей розвитку господарства та кооперації серед галицького селянства. У 1868 р. при активній підтримці Івана Наумовича в Коломі засновано перше в Галичині пасічне товариство. Свої знання у справі бджільництва він викладав у статтях, які згодом об’єднав і видав у 1876 р. книжку “Катехизисъ пчеловодства” [15, 24]. Перебуваючи у місті Ізмаїлі, отець Наумович зумів добитися від міської влади впровадження посади учителя з бджільництва у міському училищі. Річна заробітна платня становила 200 руб. Отже, як бачимо, свої знання він прагнув поширити не тільки в межах Галичини, а й по всій Україні. Окрім бджільництва, Іван Наумович активно цікавився питаннями рільництва, навчаючи селян нових методів обробки ґрунту. Про свою релігійну, громадсько-просвітницьку та економічну діяльність він розповів у автобіографічній повісті “О. Федор”. Головний герой – сільський священик, що активно займався духовним, культурним та економічним розвитком свого краю [15, 24].

Одна з перших статей отця Наумовича, присвячених господарській тематиці, опублікована у “Зорі Галицькій” у 1849 р. під назвою “Як то легко мож до мастку прийти” [15, 25]. Ще одним, присвяченим господарським справам виданням, яке священик написав на основі власного життєвого досвіду стала “Золота книжечка для сельских господарей”. За принципом викладу матеріалу, вона була дещо схожа з книгою С. Качали “Що нас губить, а що нам помочи може”, тобто написана у

формі популярних бесід, запитань та відповідей. Узагалі така форма викладу дуже ефективна, оскільки розкриває багато питань або показує спосіб їх вирішення. Свій творчий талант використав Іван Наумович у повісті “Мельникова Ганна”. У цьому творі автор намагався розповісти читачам про переваги ідеї співництва, рівності та співпраці [15, 26]. У 1885 р. через певний ряд обставин Іван Наумович переходить із греко-католицької віри у православну і свої творчі звершення проводить під егідою православ'я.

Як зазначали дослідники української кооперації, першим сподвижником українського національно-господарського руху було дуже важко, бо їм подекуди самотужки доводилося здобувати потрібні знання для ефективного їх застосування та передання своїм менш освіченим колегам. Нерідко траплялося, що засновники спілок були їхніми директорами, касирами, бухгалтерами та підбирали відповідний штат працівників [6, 111].

Ще одним представником галицького греко-католицького духовенства, що брав активну участь у поширенні кооперативного руху на території Східної Галичини, був парох села Холоєва (зараз це село Вузлове Радохівського району Львівської області) отець Степан Петрушевич. Відомо, що Радохівський повіт довгий час перебував під впливом москвофільських ідей. Але це не стосувалося Холоєва, де, завдяки старанням о. С. Петрушевича, було збережено віру в Українську самостійну, незалежну державу. Через свої патріотичні переконання він здобув великий авторитет серед місцевого населення. При його допомозі була заснована Повітова щадничо-позичкова каса, яка успішно вела свою діяльність. Отець Петрушевич був одним із її директорів. Для того, щоб сприяти кращому розвитку економіки та господарства повіту, він у 1914 р. виїхав до Відня, де закінчив кооперативний курс [4, 101].

Серед усіх труднощів, які стояли на шляху будівничих українського народного господарства, все ж таки варто відмітити певні позитивні риси. Відомо, що до складу Австрійської імперії Східна Галичина увійшла як відсталий з економічного та культурного погляду край. Тому про наявність якихось організацій економічно-господарського чи культурно-просвітнього характеру важко говорити. Отож галицькій інтелігенції довелося власноруч закладати підвалини національного господарства та культури. Це, власне, і є позитивною рисою, бо добре закладений фундамент слугує основою успішного розвитку, оцінку якому дадуть наступні покоління.

У 1899 р. на історичній арені з'являється товариство “Сільський господар”, яке за порівняно невеликий період свого існування зуміло зробити вагомий внесок у розвиток народного господарства Східної Галичини. Серед його засновників варто відзначити і греко-католицьких священників: о. Юліана Дуткевича, пароха в Дуб'ї Бродівського повіту, о. Тому Дуткевича із Цішок, о. Григорія Купчинського з Калдубиськ, о. Теофілія Гутковського з Ясенева, о. Віктора Цебровського з Кутів та о. Юліана Дорожинського з Висоцька [9, 17]. Згідно зі статутом завданнями товариства “Сільський господар” було піднесення рільництва, городництва, садівництва та пасічництва [14].

Товариство “Сільський господар” проводило діяльність у різних галузях господарства. Доброю традицією стало свято, пов'язане із відзначенням річниці скасування панщини в Галичині, яке проводилося у травні. Відзначали також свято обжинок, пов'язане із закінченням збору врожаю. Під час святкування селяни виставляли на показ декоративні вози із сільськогосподарською продукцією. У святкуванні брали участь господарі, господині та молодь. Улаштували і повітові, і районні свята [9, 67].

Майже одразу ж після своєї появи товариство розпочало активну діяльність на національно-господарській ниві. Про ефективність методів роботи товариства у різних куточках Галичини свідчить чимало даних. Як відомо з історичних джерел, 1911 р. в Україні був дуже урожайним, однак через надмірну кількість атмосферних опадів селяни не змогли вчасно зібрати та висушити збіжжя. У кінцевому результаті ця ситуація обернулася голодом для селян. Ця проблема зачепила абсолютно усі сфери життя людей. Перед господарями постало питання, чим годувати худобу, коли самим доводиться рятуватися від голоду? Але на цей раз держава не залишила галичан наодинці з бідой. Після довгих переконань Української парламентської репрезентації, від якої був делегований посол з округу Комарно-Рудки о. Степан Онишкевич, австрійський уряд усе ж таки згодився на допомогу [8, 526].

Для запобігання наслідкам неврожайності було вирішено організувати на західноукраїнських теренах філії товариства, одна з яких була створена у Щитівцях Заліщицького повіту, з ініціативи

о. Йосифа Раковського. На засновницьких зборах отець Раковський був обраний головою філії. До штату працівників увійшли: о. Іван Коцик, Василь Загарія – займав посаду секретаря; Михайло Молдован – скарбник; Михайло Слободян та Михайло Бенів – члени товариства. Відразу ж після заснування члени товариства приступили до проведення реєстрації селян, що потребували допомоги. У цей час Головна управа товариства у Львові зуміла отримати від уряду дозвіл на купівлю грису для годування худоби. Після цього філії “Сільського господаря” провели його розподіл серед селян. Про це пише у своїх спогадах один із членів товариства Роман Коцик: “Пригадую добре, як у нашому шпихлірі лежало з півтора вагони грису, що продавали по дуже низькій ціні або давали на кредит членам Кружка Товариства «Сільський Господар». Для пасічників спроваджували денатурований цукор, вільний від акцизної оплати, для підгодівлі бджіл”. Таким чином, бачимо, що метою діяльності товариства було не бажання наживи, а спроба допомогти населенню розвивати своє господарство. Весною 1912 р. перед хліборобами постала нова проблема, пов’язана із браком посівного матеріалу. Але посівна кампанія все ж таки відбулася, кружок товариства зумів придбати насіння для посіву [8, 527]. Важливим фактом у діяльності філії товариства було використання мінеральних добрив для удобрення польових культур. Спеціально для цього були проведені досліді з використанням мінеральних добрив. Важливо зазначити, що досліді проводилися на парохіяльному ґрунті. Результати експерименту виявилися більш ніж переконливими, і в 1913 р. було придбано три вагони мінеральних добрив [8, 527].

Важливим вектором діяльності товариства “Сільський господар” була справа, пов’язана із годівлею худоби. Найяскравіше цей напрям можна продемонструвати, проаналізувавши діяльність філії товариства у Станіславові. За своїми природно-кліматичними умовами цей край був найбільш сприятливим для вирощування та годівлі худоби. Цим не могли не скористатися і члени товариства “Сільський господар”, які зосередили свої зусилля саме на цій території. Головою осередку товариства у Станіславові був уже знайомий нам о. Й. Раковський. Свої знання у справі годівлі худоби він виклав у фундаментальній праці “Головні основи годівлі домашніх тварин” (у двох частинах). Для отримання високих результатів важливою була селективна робота, тобто виведення якісно нових порід тварин або привезення їх із-за кордону для адаптації у наших умовах, та якісний корм для них. Саме це і лягло в основу праці членів товариства. Для цього у село Камінне, що у Станіславівському повіті, привозили молодняк аж із Швейцарії. Як повідомляє у своїх спогадах інженер Іван Остап’як – один із членів товариства, приплід від молодняка був під опікою філії товариства “Сільський господар” у Станіславові і поширювався у краї тільки за його вказівками. У 1912 р. товариство “Сільський господар” надало допомогу мешканцям Закарпаття та Чехії. Через посушливе літо господарі цих регіонів не мали чим годувати худобу. Дві тисячі голів худоби було взято та розподілено на зимовий період серед членів товариства [12, 459].

Одним із важливих складників для отримання високого результату в справі годівлі худоби є використання якісного корму, тому члени товариства велику увагу приділяли цьому питанню. Для цього на полях сіяли кормовий та напівцукровий буряк, моркву, конюшину, різні сорти мішанок. Важливим фактором, який суттєво гальмував поступальний рух українського господарства було питання фахової підготовки штату працівників. Без неї розвиток сільського господарства був би не таким стрімким. Добре усвідомлюючи важливість цього складника, голова філії отець Раковський випроводжає до Віденської високої сільськогосподарської школи Івана Остап’яка, а іншого свого колегу Андрія Терпиляка – до садівничо-городничої школи [12, 459].

Ще одним напрямом господарського руху на Галичині, в якому провідну роль відіграло греко-католицьке духовенство, стала організація кооперативного молочарства. Із самого початку ця галузь не мала ознак самостійності й була ніби побічним продуктом діяльності товариств “Просвіта” та “Сільський господар”. Пізніше, із усе більшим поширенням на території Східної Галичини молочарень, постала проблема організації їх у якийсь окремий структурний підрозділ. На перших порах він перебував би під опікою “своїх старших братів”, які вже мали певний досвід діяльності, а пізніше відділився в окрему організаційну структуру. Ще однією передумовою створення такої організації стала потреба централізованого збуту молочних продуктів, організації курсів підвищення кваліфікації та постачання молочарського приладдя. Саме ці ідеї та побажання спонукали до створення Крайового господарсько-молочарського союзу. Він був створений у 1907 р. у місті Стрию, що на Львівщині.

Керував молочарським напрямом Остап Нижанківський – парох села Заводова, що на Стрийщині, і перший директор Молочарського союзу. У цьому селі в 1904 р. він засновує першу кооперативну молочарню, де разом зі своїми соратниками Денисом Сембратовичем та о. Л. Горалевичем енергійно розширював молочарську організацію, влаштовував курси, покази, ветеринарну опіку тощо. За свої здобутки О. Нижанківський був обраний віце-маршалком повітової ради в Стрию. У 1911 р. торговельні стосунки із Молочарським союзом вели 79 молочарень, серед яких було 75 зареєстрованих молочарних кооперативів. Вони переробили 6 251 237 літрів молока і виробили 250 045 кілограмів масла. Перед війною союз мав сім власних крамниць дрібного продажу – чотири у Львові, по одній у Стрию, Станіславові та Чернівцях. А в 1913 р. союз заснував молочарську школу у Стрию [2, 151].

Ще одним вектором у контексті національно-господарської діяльності галицької інтелігенції, який згодом набув ознак самостійності, є створення товариств, що займалися збутом худоби. Одним із ініціаторів створення таких товариств забезпечення худоби було галицьке греко-католицьке духовенство. Для того, щоб краще зрозуміти мету та завдання цих організацій, варто ознайомитися із рефератом, який виголосив о. Северин Борачок – голова Жидачівської філії “Сільського господаря” і Спілки для збуту худоби в Яйківцях, на загальних зборах крайового товариства “Сільський господар” 1–2 лютого 1911 р.

У своєму рефераті о. Северин Борачок спочатку дає загальну оцінку стану заготівлі худоби і зазначає, що “побіч збіжжевої господарки найбільш продуктивним жерелом доходу є годівля худоби, звірят домашніх, садівництво, пчільництво; всі відчували, що коби наш народ зміг якимось способом збути тих продуктів увільнившись раз від рук тих легіонів п’явок і павуків, що за півдарма купують ті продукти і коштом мільонів робочого в поті чола люду самі збагачуються, а в замість хіба дають тим бідним людям слова погорди на ярмарках і т. д., то певно би стало легше і він прийшов би до сили і значіння, яке ему належить ся” [11, 4]. Як альтернативу такій несприятливій ситуації він змальовує створення мережі організацій збуту худоби, які б змогли звільнити селян від перекупників, що за безцінь купують худобу, а потім її перепродують, заробляючи на цьому великі гроші.

Основним завданням товариства була допомога населенню у збуті худоби, за допомогою створення централізованих пунктів прийому, працівники яких надаватимуть усю необхідну допомогу у виготовленні ветеринарного паспорта та супровідних документів для тварин. Допомогати товариству в роботі з населенням мали так звані “мужі довір’я” (співробітники Товариства забезпечення худоби). Їхні функції зводилися до роз’яснення серед населення важливості існування та переваг у функціонуванні подібних установ. Вони також надавали допомогу при виготовленні супровідних документів для худоби, одним словом, вели посередництво в усіх видах відносин із клієнтами [11, 6].

Цінова політика товариства при заготівлі худоби була досить ліберальною, оскільки тут враховувалися не тільки власні інтереси, а й інтереси селян. Основною метою діяльності товариства, як згадується у звітах товариства, було прагнення “зберегти для рільників колосальний масток через розложення втрат одиниць на масу, зробити господарство рільника тривалим” [10, 3]. Така діяльність товариства сприяла поширенню годівлі худоби, поліпшенню раси, розвитку молочарського та інших споріднених з годівлею худоби промислів. Основним результатом діяльності мало стати піднесення усього рільничого господарства. Зі звіту товариства “Сільський господар” відомо, що у 1911 р. такі товариства були в Махнівцях (Зборівський повіт), Москалівцях (Косівський повіт), Дулібах (Стрийський повіт). Усього перелічено 12 місцевостей [10, 5]. Згадано також засновників цих організацій: Зубриці (Бучацький повіт), засновник – о. В. Збудовський; Тисово, один із засновників – о. В. Гинелевич; у Дулібах – о. Шанковський; Вишатиц (Перемишльський повіт), засновник о. Захаріяевич.

Що ж до ефективності їхньої діяльності, то не можна сказати, що всі товариства виявилися рентабельними і не зазнали якихось збитків, хоча більшість із них усе-таки виправдала сподівання засновників. Однак більшість негараздів можна списати на брак досвіду та кваліфікованого персоналу, оскільки ця галузь господарства тільки розпочинала свою діяльність.

Висновок. Отже, аналіз наявних матеріалів свідчить, що український кооперативний рух розвивався у важких суспільно-політичних та економічних умовах. Найважливішими його особливостями були національне спрямування та підтримка греко-католицького духовенства. Священики, спираючись на авторитет церкви та довіру населення, намагалися роз’яснити прихожанам важливість заснування та розвитку господарських організацій і кредитних кооперативів, успішне функціонування

яких мало привести до створення міцної господарської структури краю та його економічної незалежності.

Джерела та література

1. Витанович І. Андрій Жук (Льченко) кооператор-громадянин / Витанович І. – Л. : Накладом автора, 1938. – 16 с.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Витанович І. – Нью-Йорк : [б. в.], 1964.
3. Гелей С. Для загального добра : вплив Української греко-католицької церкви на становлення кооперативного руху в Галичині / С. Гелей // Дзвін. – 2003. – № 4.
4. Дзьобан Т. Історія села Вузлове (Холоїв) / Т. Дзьобан, В. Лаба. – Л. : [б. в.], 2006. – 302 с.
5. Історія кооперативного руху / [Бабенко С. Г., Галюк В. Г. та ін.]. – Л. : [б. в.], 1995. – 409 с.
6. Історія споживчої кооперації / [Аліман М. В., Бабенко С. Г. та ін.]. – Л. : [б. в.], 1997. – 380 с.
7. Качор А. Головна мета української кооперації у вільному світі / Качор А. – Вінніпег : Вид. кооперативної громади, 1974. – 24 с.
8. Коцик Р. Кругок товариства “Сільський Господар” у Щитківцях, повіт Заліщики / Р. Коцик // Крайове господарське товариство “Сільський Господар” у Львові 1899–1944 / ред. кол. : Павло Дубрівний, Макар Каплистий та ін. ; Укр. Вільна Акад. Наук у США. – Нью-Йорк : [б. в.], 1970. – 600 с.
9. Крайове товариство “Сільський господар” у Львові 1899–1944 / ред. кол. : Павло Дубрівний, Макар Каплистий та ін. ; Укр. Вільна Акад. Наук у США. – Нью-Йорк : [б. в.], 1970. – 600 с.
10. Руські товариства для забезпечення худоби в Галичині (Звіт з акції товариства “Сільський Господар” в справі забезпечення худоби і з розвою та стану самобутніх товариств для забезпечення худоби в 1911 р.) / опрацював А. Жук. – Л. : [б. в.], 1912. – 24 с.
11. Організація збуту худоби : реферат, виголошений о. Северином Борачком – головою Жидачівської філії “Сільського Господаря” і “Спілки збуту худоби” у Яйківцях на загальних зборах Краєвого Товариства господарського “Сільський Господар” дня 1 і 2 лютого 1911 року у Львові. – Л. : 3 друк. Івана Айхельберга, 1911. – 11 с.
12. Остап’як І. Господарська діяльність філії товариства “Сільський Господар” у Станиславові / І. Остап’як // Крайове господарське товариство “Сільський Господар” у Львові 1899–1944 / ред. кол. : Павло Дубрівний, Макар Каплистий та ін. ; Укр. Вільна Акад. Наук у США. – Нью-Йорк : [б. в.], 1970. – 600 с.
13. “Самоубійство! Страшні skutки нашого народно-економічного запущення” // Руський Сіон. – 1879. – Ч. 17. – С. 514–523.
14. Статут товариства “Сільський господар”. – Т. : [б. в.], 1905. – 8 с.
15. Українські кооператори (історичні нариси). – Кн. 2. – Л. : Вид-во Львів. комерційної академії, 2001. – 335 с.